

La precarietat laboral als serveis. El cas d'Alacant i la Marina Baixa

Juan Miguel Garcia i Nogueroles

Estudiant de doctorat en sociologia a la UAB

Resum: La precarietat al treball és un fet que ve a ser la culminació del procés de precarització de les condicions laborals que s'inicià a la dècada dels vuitanta. Les successives desregulacions i la pèrdua de poder del treballador, tant de manera individual com col·lectiva, a través dels sindicats, sobre el control de la seva feina i sobre l'estabilitat en la seva carrera professional és un fenomen que cal estudiar segons les distintes incidències que presenta si considerem el gènere, l'edat, l'activitat econòmica... En aquest article s'intenta donar una visió de conjunt del mercat laboral de la província d'Alacant en general i de la comarca de la Marina Baixa en particular, de manera que es pugui observar l'estat de les relacions laborals en un context àmpliament dominat pel terciari turístic, activitat econòmica que ofereix majoritàriament ocupacions de baixa qualitat. Es pretén també apuntar la possible relació entre la precarietat laboral i l'economia submergida, la qual vindria a substituir, si bé això serà el tema d'un altre article.

1. Introducció

1.1. El concepte

Per parlar de precarietat laboral cal, en primer lloc, fer una anàlisi del concepte que pugui ajudar a operativitzar-lo de manera que, coneixent-ne les dimensions, sigui útil en el tractament global del treball; així, «entenem per *treballs precaris* aquells que redueixen de manera significativa la capacitat dels treballadors de plani-

ficar i controlar el seu present i futur, per *precarietat*, la vulnerabilitat social i econòmica del treballador, i per *precarització*, el procés —desenvolupat en els anys vuitanta— de qüestionament per al conjunt dels treballadors dels drets de seguretat associats a la forma estàndard d'ocupació, la qual cosa es tradueix en degradació de les condicions de treball i ocupació» (Cano, 1997, p. 54). Seguint el mateix investigador, es poden establir diferents dimensions de la precarietat (Cano, 1998), que poden tenir graus d'intensitat diversos. Aquestes dimensions són: la incertesa sobre la continuïtat del treball, la insuficiència d'ingressos salarials, l'existència de condicions de treball inferiors a la norma —tenint en compte que com menys control legal i sindical de les condicions de treball hi hagi més gran serà la precarietat— i la insuficiència de la protecció social.

Si acceptem que existeix un procés de precarització en el món laboral i que aquest procés s'ha anat desenvolupant durant, almenys, les dues darreres dècades, hem de començar per descriure la situació anterior, allò que hom ha anomenat *norma social de l'ocupació*. Aquesta norma social es correspon amb ocupació a temps complet i per un espai de temps indefinit, en què els treballadors tant de manera individual com col·lectiva tenien veu pròpia per discutir solucions per als possibles conflictes laborals i en què, a més, «les condicions de treball del moment s'inscrivien en una dinàmica històrica de millora permanent. En qualsevol valoració, col·lectiva o individual, del moment la classe assalariada venia de situacions pitjors i avançava cap a situacions millors» (Prieto, 1999, p. 531). I si açò era cert per a l'Estat espanyol, i amb les reserves que podem fer respecte de la situació política anterior al 1977, situació que dificultava la negociació col·lectiva, l'estat de la qüestió a l'Europa industrialitzada era encara més clar respecte de les condicions laborals.

Però amb l'arribada de la dècada dels vuitanta el panorama de l'ocupació i de la seva regulació canvia. Pel que fa a la situació a l'Estat espanyol, hom ha destacat l'existència de tres escenaris (Marín Artiles, 1998): el primer, del 1978 al 1986, que podríem anomenar de concertació, estaria definit per pactes tripartits —Estat, patronal, sindicats. Aquest escenari troba el seu valor, més que en l'eficàcia econòmica, en la legitimació política. Un segon escenari seria el del 1986 al 1990, marcat per la recuperació econòmica i en el qual es redueix la concertació a favor del mercat; les característiques de l'escenari seran la moderació salarial i la flexibilització de l'ocupació, que augmentarà les taxes de temporalitat. El tercer escenari es dona a partir de la dècada dels noranta i té com a fites les reformes laborals

del 1994 i el 1997.¹ Ja no hi ha presència del Govern en els pactes d'ocupació, la regulació en el mercat de treball descendeix, es descentralitza la negociació col·lectiva i es fa un gran èmfasi en les polítiques actives d'ocupació. I així ens adonem que «el problema fonamental de la desregulació dels mercats de treball no és que generi més ocupació. És probable que l'ocupació augmenti. El tema clau aquí és [...] si aquesta desregulació pot ser útil per aconseguir l'objectiu últim de la creació d'ocupació: la millora del nivell de vida per a una àmplia majoria de la població» (Missé, 1997, p. 33).

Les característiques del mercat laboral actual, després de les desregulacions que s'han anat succeint, podríem assenyalar que són «una elevada taxa d'atur, una legislació laboral liberal, una àmplia discrecionalitat empresarial, una dèbil presència sindical, una precarització i segmentació de la mà d'obra, una elevada descentralització productiva i una polarització i fragmentació de l'estructura ocupacional» (Lemkow, 1999, p. 8). I la precarització assenyalada al mercat laboral es pot observar considerant l'augment dels contractes temporals i a temps parcial i tenint en compte la «nova modalitat de contracte indefinit en el qual rebaixen les indemnitzacions per acomiadament improcedent i s'afegeixen causes lícites de rescissió contractual lligades a la marxa econòmica de l'empresa, i a canvi aquest nou contracte passa a denominar-se fix i es torna a introduir el contracte fix discontinu, es milloren els contractes a temps parcial i s'augmenta la vigilància sobre els usos de les empreses de treball temporal» (Alonso, 1999, p. 369). En definitiva, la precarització es pot traduir en les anomenades formes atípiques d'ocupació, les quals «comprenen situacions molt variades, que van des de l'ocupació clarament definida com a assalariada fins al treball eventual per compte propi, com també nombroses situacions ambigües en què la classificació legal no coincideix necessàriament amb el contingut econòmic de la relació laboral» (Marshall, 1992, p. 44).

Pel que fa a la contractació temporal, sabem que consisteix en unes relacions que «comporten precarietat per al treballador, ja que el contracte no assegura la continuïtat de la relació laboral en el futur; millor dit, el que assegura és la no continuïtat, mentre que queda en mans de l'empresa la seva renovació temporal o la transformació en un contracte estable» (Cano, 1997, p. 55), i és, a més, tradicionalment molt improbable la conversió d'aquests contractes temporals en fixos. De fet, «segons una enquesta realitzada per la Di-

1. La reforma del mercat laboral recent que ha provocat la vaga general del 20 de juny de 2002 queda sense comentari ja que encara no dispose de dades que em puguin indicar els seus efectes sobre l'ocupació i la qualitat d'aquesta.

recció General de Política Econòmica del Ministeri d'Economia i Hisenda entre empreses públiques i privades de més de dos-cents treballadors, sols disset de cada cent contractes temporals es convertiren en fixos» (Torrelló, 1992, p. 9).

Si parlem de la contractació a temps parcial com a generadora de precarietat, cal introduir el concepte de subocupació, «aquella situació en la qual les persones realitzen una activitat de menor dedicació de la que desitjarien si existiren altres oportunitats d'ocupació» (Recio, 1997a, p. 54); i és el principal problema d'aquest tipus de contractació la molt sovint no voluntarietat de treballar en aquestes condicions per part de les persones contractades a temps parcial. Respecte del temps parcial, es diu que «els ocupats a temps parcial poden estar més exposats a sofrir el cost de les fluctuacions de la demanda que els ocupats fixos amb jornada completa. La informació disponible suggereix que els treballadors a temps parcial corren més risc d'acomiadament i que els seus horaris són més susceptibles de veure's sotmesos en funció dels nivells de la demanda» (Rubery, 1992, p. 109); també s'apunten altres desavantatges, com, per exemple, «un ritme més ràpid de treball que en el cas dels treballadors a jornada sencera, el baix nivell de qualificació del treball, el seu caràcter poc gratificant, l'absència de perspectives de promoció i la manca de contacte amb els companys» (Meulders, 1992, p. 317).

1.2. Terciarització i feminització

Cal almenys anomenar aquests dos fenòmens que ens serviran, també, per acabar de fer un dibuix a trets generals del mercat de treball i que ens ajudaran a explicar les condicions en les quals es desenvolupen les ocupacions. Pel que fa a la feminització del mercat laboral, cal explicar que a partir de la dècada dels vuitanta un nombre cada vegada més gran de dones s'incorpora al mercat laboral, si bé no totes aconseguen una ocupació, de manera que, entre d'altres, aquest és un dels fets que explica l'augment de la taxa d'atur a partir de les crisis dels anys setanta. Així, avui dia «les dones han incrementat la població treballadora [...]. A Espanya, encara que el nombre de dones respecte del total dels treballadors és encara baix, el volum d'increment en l'ocupació femenina ha estat del 68,8 %, mentre que el dels homes amb contracte a temps complet ha estat del 29,1 %» (Etxezarreta, 1999, p. 16). De manera que l'augment de la presència de la dona en el mercat de treball és bastant visible, si bé «aquest augment, fàcilment detectable a partir de les xifres, resulta imparable des del 1985 i constitueix un dels trets més característics

no sols de l'activitat laboral femenina sinó de tot el mercat de treball. La desigualtat de gènere apareix quan es precisa que, a pesar d'eixe augment, la majoria de les dones espanyoles són inactives (mestresses de casa). O que més del 50 % de l'augment ha anat directament a engrossir les files de l'atur i no les de l'ocupació» (Torns, 1999a, p. 153). Així, per tant, ens trobem davant una situació en què el que més es feminitza —o almenys el que més significativament s'ha feminitzat— ha estat l'atur i no tant l'estructura de la població ocupada. Les dones, a més —i ací cal anomenar també l'altre fenomen del qual vull parlar: la terciarització de l'economia—, han anat ocupant sobretot els llocs que els sectors dedicats als serveis han ofert, especialment els més precaris, i així ens trobem fins i tot amb la situació que el salari que rep la dona no és considerat un element principal dins els ingressos d'una unitat familiar, ja que la dona és l'encarregada de les tasques domèstiques i de reproducció; la prestació econòmica femenina es considerarà una *ajuda* i l'empresari es veurà legitimat a oferir sous reduïts, cosa que es pot veure amb més facilitat a les activitats que tradicionalment desenvolupa el gènere femení, als llocs de treball que *generalment* ocupen les dones. De manera que es compleix una doble condició per a la precarietat d'aquests llocs de treball: en primera instància, són precaris perquè són ocupats per dones, a les quals els empresaris —pel fet de ser dones— ofereixen salaris menors, i, en segona instància, són ocupats per dones perquè aquestes —com altres col·lectius febles— estan en una condició d'inferioritat en el mercat de treball i no tenen capacitat de triar entre diverses ofertes i de negociar les seves condicions contractuals. En definitiva, el que sabem és que «una major participació de les dones en el mercat laboral comporta sempre una major segregació ocupacional i un augment de les discriminacions indirectes» (Torns, 1999b, p. 58).

Respecte de la terciarització de l'economia, s'ha d'assenyalar que és també una tendència que es dona amb més força a partir de la crisi industrial dels setanta —si bé als països més desenvolupats la tendència ja existia amb anterioritat—, i així «la gran transformació de l'ocupació al nostre temps és l'aparició d'un gran sector terciari, que actualment constitueix la part més important de l'economia. L'ocupació als serveis ha superat la de les manufactures i s'ha convertit en la font principal de llocs d'ocupació a tots els països capitalistes avançats» (Mingione, 1994, p. 119). I així hem de dir, amb referència als llocs de treball que es generaran, que les ocupacions que més creixen són (Tezanos, 1992, p. 72) les activitats relacionades amb la venda i la prestació de serveis, especialment en els sectors de l'alimentació i del servei domèstic, els de gestió administrativa, els relacionats amb la cura i l'atenció física personal i els relatius a les noves

ocupacions en el sector electrònic; amb el resultat especialment significatiu que «moltes de les noves ocupacions en expansió no requereixen un nivell de qualificació ni de titulació elevat, ni impliquen un grau de compromís accentuat amb el treball: molts són treballs eventuais, de curta durada, fàcilment substituïbles i intercanviables, que es poden portar a terme en empreses petites i en molts casos en règim d'ocupació autònoma» (Tezanos, 1992, p. 72). En resum, són activitats que es poden situar dins el terciari i que, a més, presenten —algunes— les característiques del que s'ha anomenat *nous filons d'ocupació*, «activitats destinades a satisfer noves necessitats socials que actualment es configuren com a mercats incomplets, que siguen intensives en l'ocupació i que tinguen un àmbit de producció/prestació definit en el territori» (Jiménez, 1998, p. 19).

2. Causes i efectes de la precarietat laboral

2.1. Les causes

Farem ara una anàlisi de les causes que han provocat el procés de precarització i, per tant, el pas des de l'anomenada *norma social de l'ocupació* fins a la situació actual. La primera de les causes que s'ha de considerar, i probablement la més general, és el context econòmic de les darreres dues dècades i, en relació amb aquest, el comportament de l'atur: «l'economia espanyola ha seguit quatre clares fases d'evolució cíclica: una primera de crisi fins al 1985, una de forta recuperació entre el 1985 i 1990-1991, una segona crisi més forta i més breu que l'anterior entre el 1991 i el 1994, i una darrera fase de tímida recuperació a partir d'aquesta última data. Un dels trets més notables d'aquesta evolució és que els dos moments d'inversió positiva de l'evolució cíclica, el 1985 i el 1994, han anat acompanyats de reformes legislatives que pretenien representar canvis significatius del marc de relacions laborals» (García Serrano, 1999, p. 23-24). A partir del 1985 i amb la superació de la crisi, la reforma establerta el 1984, que donava més facilitat a la creació de llocs de treball de caràcter temporal, va afavorir la creació d'ocupació en aquest context de recuperació, si bé va ser ocupació de baixa qualitat, atesa la seva inestabilitat. Així, «es va créixer a un ritme de 400.000 ocupacions anuals. D'altra banda, el nou tipus d'ocupació generada va ser fonamentalment temporal, precària i amb una forta rotació. Els indicadors del *Bulletí d'Estadístiques Laborals* van posar en evidència aquesta tendència: un increment de l'ocupació temporal, que va passar del 5,8 % el 1982 al 26,6 % el 1988. En contrapunt, es va regis-

trar un descens gradual de l'ocupació fixa, que va passar de 7,2 milions el 1983 a 6,5 el 1988 i al 34 % el 1994. Aquesta precarietat i inseguretat en l'ocupació tindrà efectes restrictius sobre el consum intern i, per tant, efectes perversos a mitjà termini sobre la mateixa política d'ocupació» (Marín Artiles, 1998, p. 99).

Amb la crisi que s'inicia el 1991 es pot comprovar la precarietat dels contractes de caràcter temporal que a partir del 1985 havien estat el motor de l'ocupació. Des de l'inici d'aquesta segona crisi, les dades de l'atur es disparen fins a arribar al 24,2 % de desocupats, segons l'EPA, el 1994 (Martín Artiles, 1998, p. 115). És en aquest context que sorgeixen les reformes de la legislació laboral del 1994 i el 1997, en les quals «l'interès col·lectiu dels treballadors apareix a l'Estatut dels Treballadors reformat el 1994 desenvolupant un rol subaltern a l'interès de l'empresa, que és definit unilateralment per l'empresari prescindint de condicionaments substancials a la seva acció» (Baylos, 1999, p. 248), cosa que conforma, juntament amb les reformes del 1997, el marc legal actual, en el qual es desenvolpen les relacions entre treball i capital.

Una altra de les causes del procés de precarització, que podem considerar en part com a conseqüència de la tendència desregularitzadora, és la pèrdua de presència dels sindicats, sobretot a partir dels anys noranta. I és que, davant el procés descrit —i tenint també en compte que la fragmentació empresarial que implica la descentralització productiva fou negativa per a l'acció sindical en el sentit que desaparegueren nombroses *masses obreres*—, es pot dir que «a la pràctica, el comportament sindical, tant a les empreses com a escala sectorial i interprofessional, s'ha caracteritzat per un emmotllament a les circumstàncies i una certa dosi de pragmatisme» (Alaluf, 1992, p. 445). Les raons d'açò són variades, des de la que ens diu que «si els Comitès estan formats per treballadors estables és fàcil que es pugui donar, i de fet es fa, una clara tendència a concedir menys importància a interessos dels no fixos, que són distints dels que tenen els fixos [...]. Si prescindim dels inestables, dels submergits i dels aturats (i en part dels treballadors d'empreses molt petites), podem dir que una respectable majoria dels assalariats ha delegat la mediació en la resolució dels seus problemes als representants de personal i, per extensió, als valedors d'aquests, que són els sindicats» (Miguélez, 1999, p. 193). A més, els sindicats es troben també dins la veritable crisi que representa la crisi de l'ocupació, la impossibilitat —o, si més no, la gran dificultat— d'assegurar el seu principal objectiu com a agent social: ocupació estable i ben pagada per a una part majoritària de la població. En definitiva, sembla que existeix una manca de poder per part dels sindicats a l'hora d'entrar a negociar condi-

cions de treball de manera general, a causa de la gran heterogeneïtat de possibilitats d'ocupació que existeix. Amb les desregulacions i la nova legislació laboral, a la qual s'arriba en part gràcies a la pressió que implica l'existència de taxes d'atur molt elevades, les organitzacions dels treballadors es troben que «la fragmentació de les condicions d'ocupació dels assalariats, ben visible al nostre país, té la conseqüència que a les empreses es constata la presència de col·lectius diferenciats els interessos dels quals resulten difícils d'articular i de representar per part dels sindicats» (Lope, 1999, p. 217), i açò és provocat, en part, per les noves formes d'organització industrial i del treball que afecten «l'estacionalitat i la variabilitat de l'ocupació assenyalada i el desenvolupament de noves tècniques i modalitats de control del personal orientades a individualitzar les relacions laborals i a eludir l'acció sindical» (Recio, 1997b, p. 166-167).

2.2. Els efectes

Bàsicament, ens fixarem en els efectes en el mercat de treball i els treballadors. El que sembla clar és que l'ocupació precària, tal com l'hem definit, no afecta tots els col·lectius de treballadors per igual. Així, de la mateixa manera que a l'economia submergida existeixen segments de la població que tenen més probabilitats de ser afectats pel fenomen, el primer dels col·lectius que hom considera especialment atacat per la problemàtica de la precarietat és el de les dones, de manera que «el vell lema *a igual treball igual salari* no funciona donada la segregació ocupacional existent. I la nova reivindicació d'*igual retribució per un treball d'igual valor* s'enfronta a les dificultats de revisar unes categories professionals construïdes sexualment, segons les exigències laborals i patriarcal d'un mercat pretesament neutre» (Torns, 1999a, p. 157). Les formes contractuals temporals i les de temps parcial afecten també majoritàriament les dones, i així, de l'ocupació a temps parcial, es diu que és una ocupació «majoritàriament femenina. Aquesta constatació obliga a preguntar-se en quina mesura la seva proliferació, lluny de constituir un avenç en un model social igualitari, esdevé un reforçament dels vells rols sexuals, ara tendents a traduir-se en home amb ocupació normal i dona amb ocupació a temps parcial i activitat reproductiva domèstica» (Recio, 1997a, p. 236-237). Dels immigrants, un altre col·lectiu fortament afectat per la precarietat, es diu que «des del punt de vista laboral, la fragilitat jurídica dels immigrants té associada inevitablement diverses formes de discriminació: una part d'ells, els indocumentats, queda al marge de la llei [...], cosa que els obliga a treballar en l'eco-

nomia submergida i a viure sota el temor a l'expulsió del país. Els que estan documentats, a més de les dificultats burocràtiques de la renovació dels permisos, han d'atenir-se a diverses limitacions en relació amb els autòctons; per exemple, segons el tipus de permís, sols podran treballar en un sector d'activitat i en una zona geogràfica determinada, podran accedir o no a determinades prestacions públiques, etc.» (IOE, 1998, p. 31-32).

Com a resultat també del procés de precarització, s'ha donat el que hom ha anomenat *segmentació del mercat laboral*; la segmentació consisteix, en línies generals, en la constitució de dues parts dins el mercat laboral: una primera anomenada *segment primari*, que es relaciona amb ocupacions a temps complet i amb gran estabilitat, i la segona, el *segment secundari*, que es correspondria amb aquelles ocupacions amb elevada inestabilitat, amb flexibilitat abocada al benefici empresarial, a temps parcial, amb baixos salaris, etc. També podem descriure-la explicant que «es defineixen diversos nivells d'accés, acceptació o rebuig de determinades condicions d'ocupació i treball, incloses les condicions salarials i les de seguretat, estabilitat i perspectives de promoció professional. És a dir, en funció de l'estatus social del treballador, i també de la seva qualificació, experiència de treball —i d'atur— i edat, aquest podrà accedir o no a determinats llocs de treball i s'acceptaran o no determinades condicions salarials i de seguretat de l'ocupació» (Cano, 1997, p. 62). El problema principal que ens indica l'existència d'aquesta segmentació és que el segment secundari té associats els col·lectius amb menys capacitat de negociació respecte a les seves condicions laborals —dones, joves, immigrants, homes i dones poc o no gens qualificats—, i que el pas des del segment secundari fins al primari és un camí difícil; així, i respecte als joves, «l'edat constitueix un element important de diferenciació, en la mesura que les persones tendeixen a estabilitzar la seva situació en entrar a l'edat adulta. Però, d'altra banda, s'observa que aquesta consolidació no és completa i que aspectes com la precarització s'han consolidat i afecten més nuclis de població. Tot i que pot dir-se que ocupació temporal és gairebé sinònim d'ocupació juvenil, no es pot associar estabilitat laboral amb ocupació adulta» (Recio, 1999, p. 145). En definitiva, ens trobem que «en el segment secundari els llocs de treball són inestables, els sistemes de promoció aleatoris i molt simples i hi ha una elevada substituïbilitat entre els treballadors [...] davant altres credencials com l'experiència o la formació específica que aporta el treballador» (Hernández, 1995, p. 79).

3. La precarietat laboral al País Valencià, Alacant i la Marina Baixa

Ara tractarem el fenomen de la precarietat laboral en l'àmbit més proper del País Valencià. En primer lloc, recordarem l'estructura productiva de la regió, estructura que podem resumir dient que «aquesta és una economia eminentment terciària en la qual aproximadament un 6 % de l'activitat productiva correspon a agricultura, un 31 % correspon a indústria, un 7 % correspon a construcció i el 56 % restant correspon a serveis. La major part d'aquests serveis corresponen a serveis destinats a la venda, un 85 % [...]. No obstant això, la relació d'aquest sector amb els mercats exteriors a la regió s'estableix a través del turisme i dels serveis de canvi per transaccions diverses» (Cabrer, 1995, p. 4). Cal, així, explicar que moltes de les activitats que es desenvolupen són intensives en mà d'obra i que, o no són *tecnològitzables*, o no ho han estat per diverses raons. Per tant, en relació amb els serveis, hem de dir que les característiques del sector terciari també ajuden a la situació de precarització, ja que molt sovint no hi ha possibilitats d'augmentar la productivitat amb una inversió en tecnologia, sinó que aquest augment de la productivitat sols s'aconsegueix amb un ús més intensiu de la mà d'obra, que ha de rebre salaris moderats perquè l'activitat siga rendible, cosa que torna a afavorir la presència en aquestes ocupacions de grups febles laboralment; les desigualtats de gènere, classe i ètnia s'han de veure augmentades a la força. Al País Valencià alguns dels trets de la força de treball del sector serveis són: «creixent feminització del terciari, degut al tipus de prestacions realitzades i les qualificacions obtingudes, major importància relativa en aquest sector de l'ocupació temporal i de l'ocupació a temps parcial i desplaçament ocupacional cap a professions i, en general, treballadors de *coll blanc*» (Conselleria de Treball i Afers Socials, 1993, p. 19).

La presència de les dones al sector terciari, el més important a l'economia valenciana, si la relacionem amb l'existència de major temporalitat en els contractes, com també amb la utilització en major grau del temps parcial, ja ens dona un element per suposar que un dels factors de desenvolupament de l'economia valenciana és la retallada de les condicions laborals dels treballadors, tot açò a pesar que se sap que «la consolidació de planters de caràcter temporal té uns clars efectes negatius sobre l'estructura productiva, ja que comporta unes baixes productivitats que difícilment podran competir amb mercats de treball estables, amb bona formació de la mà d'obra i elevat nivell de productivitat» (Torrelló, 1992, p. 8). La temporalitat i les altres maneres de treball atípic en la contractació al

País Valencià han estat recursos similars a l'economia submergida, ja que «han estat utilitzades amb més freqüència en la indústria, confirmant amb açò la seva escassa relació amb problemes estacionals de la demanda, ja que una adequada gestió d'estocs i el recurs a la subcontractació poden ser una alternativa que facilite un procés de treball estable» (Hernández, 1995, p. 104-105); de la mateixa manera s'observa, respecte del treball a temps parcial, l'elevada «taxa de cobertura per joves i dones, com també l'assignació a llocs de treball exclosos de les cadenes de mobilitat interna de les empreses, que són a la base de la jerarquia ocupacional i que escapen al marc de negociació en els convenis col·lectius» (Hernández, 1995, p. 105).

En definitiva, hem de saber que aprofitar la possibilitat d'utilització de treball atípic en un àmbit general no constitueix un indicador de salut en una economia, sinó que més aviat és símptoma d'un mal desenvolupament, ja que «les conseqüències del procés precaritzador no es limiten a les condicions de treball (i de vida) de nombrosos treballadors, sinó que afecten directament el nucli de l'estructura econòmica valenciana i particularment les seves possibilitats de viabilitat futura» (Torrelló, 1992, p. 20).

3.1. Estructura econòmica de la província d'Alacant

Ara exposarem les dades d'ocupació que hem pogut recollir tant a la província d'Alacant en general com a la comarca de la Marina Baixa en particular. Però abans cal que vegem en una taula la distribució de la població ocupada segons els sectors productius, per tal de fer-nos-en una idea general. En aquesta taula veurem la gran importància que pren el terciari i l'existència d'un transvasament de treballadors agraris —però també d'altres sectors— cap a la construcció quan es dona un període positiu per a eixe sector.

Taula 1
Ocupats per sectors a la província d'Alacant

Moment	Sector primari	Sector secundari	Construcció	Sector terciari
4t trimestre 1997	5,7 %	26,6 %	7,9 %	59,56 %
1r trimestre 1999	4,8 %	25,57 %	10,1 %	59,43 %
Final 2001	3,9 %	25,39 %	12,4 %	58,31 %

Font: Generalitat Valenciana, 1997 i 1999, i Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002.

El que ens apareix en observar la taula és la imatge d'una societat que ja ha dut a terme el seu procés de terciarització, en la qual el pes del sector industrial no és determinant, les activitats del sector primari esdevenen minoritàries i presenten una línia descendent i on és el sector terciari el que acumula un nombre més gran d'ocupats.

Cal tenir en compte, a més d'aquesta anàlisi sobre els treballadors, una anàlisi similar sobre les empreses existents a la província i l'activitat que desenvolupen. Així, ens trobem que a finals del 2001 a la província hi ha un total de 58.062 empreses, nombre que no ha parat de créixer en cap moment en els darrers cinc anys, cosa que ha fet que al començament del 1997 hi hagi a la província 47.265 empreses. Aquesta afirmació, cal matisar-la explicant que l'època de l'any en què hi ha un major nombre d'empreses en funcionament són els mesos de juliol i agost. Però, d'aquestes 58.062 empreses, és significatiu que el 41,24 % siguen d'un sol treballador i que l'altre 36,79 % estiga entre els dos i els cinc treballadors. Així, el 78 % de les empreses de la província d'Alacant tenen cinc o menys treballadors, i la proporció de treballadors que estaven ocupats en aquesta mena d'empreses era, en finalitzar el 2001, del 22,2 %, és a dir, 86.983 treballadors sobre un total de més de 400.000.

Els sectors d'activitat als quals es dediquen aquestes empreses són els següents:

Taula 2
Sectors d'activitats de les empreses de la província d'Alacant

Sector	Nombre	Percentatge (%)
Primari	204	0,35
Secundari	10.500	18
Construcció	8.745	15
Serveis	38.557	66,4
No tipif.	47	0,08

Font: Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002.

La sobrerrepresentació d'empreses de construcció i serveis en relació amb la població que hi treballa ens indica que el grau d'empreses unipersonals o amb menys de cinc treballadors serà més gran que a la indústria o a l'agricultura, en què el baix nombre d'empreses respecte del total és indicador de l'associacionisme cooperatiu a l'hora de realitzar les tasques agràries, sobretot les de comercialització i distribució. Les activitats a què més es dediquen les empreses de la província són les següents:

Taula 3
Activitats desenvolupades per les empreses de la província d'Alacant

Activitat	Nombre	Percentatge (%)
Comerç menor	9.057	15,5
Construcció	8.754	15
Hostatgeria	5.724	9,8
Comerç major	4.334	7,4
Cuio i sabata	2.989	5,1
Activitats immobiliàries	2.327	4
Venda de vehicles	1.941	3,3
Activitats associatives	1.651	2,8
Activitats diverses	1.602	2,7
Transport terrestre	1.554	2,6
Activitats sanitàries	1.428	2,4
Tèxtil	1.091	1,8
Fabricació productes metàl·lics	1.057	1,8

Font: Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002, i elaboració pròpia.

Com podem observar, són bàsicament activitats del sector terciari les que ocupen els primers llocs quant a nombre d'empreses, en especial l'hostaleria, però també el petit comerç. El sector secundari hi és àmpliament representat amb la construcció, però hi ha també altres activitats industrials —com ara la tèxtil i la sabata— que estan bastant generalitzades a determinades zones del territori alacantí.

Taula 4
Atur registrat a la província d'Alacant

Mes de l'any	1997	1998	1999	2001	2001	(%) 2001 respecte del 1997
Gener	83.962	76.640	61.842	54.565	40.371	48,08
Febrer	83.347	74.808	60.336	50.535	38.312	45,96
Març	81.686	73.542	59.678	47.747	36.232	44,35
Abril	80.830	71.417	58.686	45.063	35.469	43,88
Maig	79.672	70.285	57.649	43.718	35.935	45,1
Juny	78.140	67.639	56.396	41.163	34.477	44,12
Juliol	74.720	64.488	54.447	38.823	34.002	45,5
Agost	75.490	65.955	55.365	38.253	35.423	46,92
Setembre	75.588	63.795	54.101	38.220	36.667	48,5
Octubre	76.206	63.578	54.990	38.595	38.618	50,67
Novembre	76.317	61.961	54.838	39.816	39.600	51,88
Desembre	75.261	60.425	54.195	39.495	40.236	53,46
Mitjana anual	78.435	67.878	56.877	42.999	37.111	47,31

Font: Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002 i elaboració pròpia.

3.2. Ocupació i atur a la província d'Alacant

El nombre de persones aturades a la província d'Alacant ha anat descendint ininterrompudament, segons ens mostra la taula 4. Cal tenir en compte que els mesos de l'any en què el nombre de desocupats és més baix és precisament durant l'estiu, els mateixos mesos en què existia un major nombre d'empreses a la província.

Vegem també l'estat de l'atur durant el 2001 segons els diferents sectors econòmics:

Taula 5
Evolució de l'atur registrat per sectors econòmics

2001	Sense ocupació anterior	Agrari	Indústria	Construcció	Serveis	Total
Gener	4.443 (11 %)	567 (1,4 %)	11.535 (28,57 %)	3.211 (7,95 %)	20.615 (51,06 %)	40.371
Febrer	4.468 (11,62 %)	566 (1,47 %)	10.420 (27,19 %)	3.068 (8 %)	19.790 (51,65 %)	38.312
Març	4.430 (12,22 %)	592 (1,63 %)	9.687 (26,73 %)	3.004 (8,29 %)	18.519 (51,11 %)	36.232
Abril	4.174 (11,76 %)	548 (1,54 %)	9.853 (27,77 %)	3.052 (8,6 %)	17.842 (50,3 %)	35.469
Maig	4.262 (11,86 %)	502 (1,39 %)	10.152 (28,25 %)	3.117 (8,67 %)	17.902 (49,81 %)	35.935
Juny	4.263 (12,36 %)	471 (1,36 %)	9.819 (28,47 %)	3.031 (8,79 %)	16.893 (48,99 %)	34.477
Juliol	4.141 (12,17 %)	485 (1,42 %)	9.760 (28,7 %)	3.183 (9,36 %)	16.433 (48,32 %)	34.002
Agost	3.995 (11,27 %)	446 (1,25 %)	10.952 (30,91 %)	3.489 (9,84 %)	16.541 (46,69 %)	35.423
Setembre	4.130 (11,26 %)	458 (1,24 %)	10.862 (29,62 %)	3.410 (9,29 %)	17.807 (48,56 %)	36.667
Octubre	4.337 (11,23 %)	489 (1,26 %)	10.938 (28,32 %)	3.426 (8,87 %)	19.428 (50,3 %)	38.618
Novembre	4.389 (11,08 %)	537 (1,35 %)	11.490 (29,01 %)	3.256 (8,22 %)	19.928 (50,32 %)	39.600
Desembre	4.113 (10,22 %)	529 (1,31 %)	12.310 (30,59 %)	3.409 (8,47 %)	19.875 (49,39 %)	40.236

Font: Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002, i elaboració pròpia.

Els mesos de l'estiu són, especialment per als serveis, els millors a l'hora de mantenir taxes baixes d'atur, que augmenta a l'hivern; al final de 2001 ens trobem que gairebé el 50 % dels aturats a la província havien tingut la seva darrera ocupació en el sector terciari, mentre que el 30,59 % provenien de la indústria, el 8,47 % de la construcció, l'1,3 % de l'agricultura i el 10,22 % no havien tingut cap ocupació abans.

Respecte de l'atur per gènere, val a dir que les diferències en la província d'Alacant són menors que en la resta de l'Estat espanyol, (font: Generalitat Valenciana, 1997 i 1999, Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002, i elaboració pròpia): mentre que a finals de 2001 l'atur femení arribava al 59,1 % respecte del 40,9 % del masculí, a la província d'Alacant l'atur femení era tan sols del 53,4 % i el masculí del 46,6 %. Aquesta dada positiva cal matisar-la, en primer lloc, veient que l'atur femení al final de 1997 era tan sols del 50,6 %, i al final de 1998 del 52,1 %, amb la qual cosa la situació ha anat empit-

Taula 6
Atur provincial, desembre 2001

Grups d'edat	Homes	Dones	Total
Menor de 20	794 (46,1 %)	928 (53,9 %)	1.722
Entre 20 i 24	1.784 (38,19 %)	2.887 (61,81 %)	4.671
Entre 25 i 29	2.480 (40,12 %)	3.700 (59,88 %)	6.180
Entre 30 i 34	2.370 (40,81 %)	3.436 (59,19 %)	5.806
Entre 35 i 39	2.205 (43,88 %)	2.820 (56,12 %)	5.025
Entre 40 i 44	2.084 (46,2 %)	2.426 (53,8 %)	4.510
Entre 45 i 49	1.803 (48,7 %)	1.899 (51,3 %)	3.702
Entre 50 i 54	2.000 (55,46 %)	1.606 (44,54 %)	3.606
Entre 55 i 59	2.229 (63,94 %)	1.257 (36,06 %)	3.486
Major de 59	993 (64,98 %)	535 (35,02 %)	1.528
TOTAL	18.742 (46,58 %)	21.494 (53,42 %)	40.236

Font: Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002, i elaboració pròpia.

jorant si bé no dramàticament. I en segon lloc, cal assenyalar també que l'atur femení és més important en les classes d'edat més joves, i així podem veure que a finals de 1997 i per als menors de vint-i-cinc anys, l'atur femení arribava al 58,2 %; el 1998, al 60,8 %; i a finals de 2001 descendia, en una lleu millora, al 59,6 %. Vegem ara l'atur segons els diferents grups d'edat en la taula 6.

A gairebé tots els grups d'edat l'atur femení és superior al masculí,² i el cas més significatiu és, com ja s'ha assenyalat, el dels grups més joves i en especial els de vint-i-cinc a vint-i-nou anys, que són els que més aturats d'ambdós sexes presenten i els que més diferència absoluta —encara que no relativa— tenen en nombre d'aturats entre sexes. Un altre punt important és veure l'atur segons el grau de formació dels individus i segons el sexe. Vegem primer les dades:

Taula 7
Atur per titulacions, desembre 2001

	Homes	% homes	Dones	% dones	Total
Sense estudis	164	56,55	126	43,45	290
Primaris sense certificat	1.842	60,25	1.215	39,75	3.057
Certificat d'escolaritat	6.958	55,95	5.476	44,05	12.434
EGB	6.544	43,5	8.499	56,5	15.043
BUP	1.514	40,46	2.228	59,54	3.742
Formació professional	836	31,03	1.858	68,97	2.694
Titulació de grau mitjà	379	28,43	954	71,57	1.333
Titulació de grau superior	505	30,73	1.138	69,27	1.643
TOTAL	18.742	46,58	21.494	53,42	40.236

Font: Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002, i elaboració pròpia.

El que és realment important d'aquesta taula no és tant veure que el nombre d'aturats descendeix —a partir dels que tenen el certificat d'escolaritat— a mesura que creix el nivell acadèmic, fins a arribar als titulats superiors en què torna a muntar —cosa que ens indicaria la necessitat de discutir sobre la qualitat de l'educació universitària al nostre país—, ja que aquestes dades poden estar esbiaixades si no considerem el nombre total d'individus amb un determinat grau de titulació entre la població en general, treballadora o aturada. El que és important és observar que a partir d'un nivell de titulació igual o superior a l'EGB, i amb més importància a mesura que la formació va essent més elevada, l'atur femení supera el masculí. Cosa que ens

2. Llevat dels dos grups de més edat, en què s'ha de ponderar aquesta situació amb els nivells d'activitat d'ambdós sexes, molt més baixos en el cas de les dones.

dóna pistes per comprendre la qualitat de l'ocupació a la qual les dones de la província d'Alacant poden accedir.

3.3. Estructura econòmica de la comarca de la Marina Baixa

Pel que fa referència a la Marina Baixa —i, en general, a la zona geogràfica anomenada les Marines, que comprèn la Marina Alta i la Marina Baixa—, és interessant veure que «la irrupció del fenomen turístic comporta un canvi en l'ocupació laboral de la població autòctona, que absorbeix els excedents de mà d'obra agrícola i es converteix en un focus d'atracció de treballadors d'altres punts» (Diputació d'Alacant, 1996, p. 12). La incidència del fenomen turístic ens indica, de la mateixa manera i a causa de la immigració laboral, la joventut o la vellesa de les poblacions de les diverses localitats, de manera que, mentre que a Benidorm podem parlar d'un predomini d'edats joves, a Altea o a la Vila Joiosa l'estructura demogràfica ja està més igualada i a la Nucia, Polop, Finestrat i altres localitats trobem poblacions amb piràmide d'edats més invertida (Diputació d'Alacant, 1996).

Si considerem l'àrea de les Marines en general, veiem que els nuclis poblacionals més importants són: Benidorm amb més de 50.000 habitants; Dénia, amb més de 30.000, i la Vila Joiosa, que a finals del 2001 fregava els 25.000. El mercat de treball de la zona es caracteritza per una importància molt gran del turisme i de les seves activitats auxiliars. Respecte de l'estructura econòmica de la Marina Baixa podem dir que «es basa en uns sectors agrícola i industrial de moderada importància i en una dependència fonamental del turisme [...], cosa que explica el caràcter predominantment terciari de la seva economia i el gran pes relatiu de l'activitat constructora» (Diputació d'Alacant, 1996, p. 15). I així la distribució, el 1995, de les activitats econòmiques segons l'IAE ens indica que el 62 % de les empreses es dedica al comerç, hostaleria, restauració i reparacions de tot tipus, el 12 % a la construcció, el 8 % a tota classe de negocis financers, assegurances a empreses i lloguers, el 9 % a altres serveis, i tan sols el 9 % es dedica a activitats industrials manufactureres, transport...

Així, doncs, aquest és un mercat laboral que es caracteritza, com ja s'ha dit, pel pes important de l'activitat turística, i en el qual les activitats econòmiques amb un nombre més elevat d'empreses són el comerç al detall, l'hostaleria, la construcció i les activitats immobiliàries, com també altres activitats empresarials. I tot açò sense oblidar, dins el context provincial, l'activitat pesquera als ports de la Vila Joiosa i d'Altea. A finals del 2001, totes aquestes activitats concentraven més del 60 % dels llocs de treball al mercat de les Marines, i entre les ocupacions més sig-

nificatives hi havia les de cambrer, obrer, administratiu, personal de neteja, cuiner i marmitó, etc. (Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002).

3.4. Ocupació i atur a la Marina Baixa

La comarca de la Marina Baixa té una població de dret, a finals del 2001, de 138.171 persones. Inscrites a les oficines del Servef (antic INEM) com a demandants d'ocupació, el 31 de desembre de 2001 hi havia un total de 5.520 persones, de les quals 2.193 eren homes i 3.327, dones, si bé quant a l'atur registrat es detectaven a les oficines de la comarca, situades a la Vila Joiosa i a Benidorm, un total de 2.571 individus.³ Aquests aturats representen el 6,3 % dels aturats de la província d'Alacant, i prenent l'àrea de les Marines en general, també amb la Marina Alta, el percentatge arriba al 10,8 %, amb 3.992 aturats, una població que en el cas de la Marina Baixa correspon al 9,2 % del total provincial i en el cas de les Marines en general, al 18,8 % (Observatori Ocupacional d'Alacant 2002, i elaboració pròpia). L'atur registrat a partir del 1989 manté una tendència a la baixa, amb alguns punts en què les estadístiques no han estat tan positives d'acord amb el cicle econòmic. Així, «l'evolució de l'atur registrat a la comarca de la Marina Baixa des de l'any 1989 fins al 1995 posa de manifest una important reducció de l'atur el 1990 (-30,7 %), superior a la registrada a tota la província d'Alacant (-9,7 %) i superada pel municipi de Benidorm (-39,9 %). Des del 1991 fins al 1994, l'atur registrat segueix una tendència alcista que ateny el seu màxim creixement el 1992 (18,7 %), i a partir del 1995 s'inicia una fase de recuperació (-9 %). En el període considerat (1989-1995) l'atur registrat a la Marina Baixa es va reduir un 9 % (un 7,5 % a la província d'Alacant)» (Diputació d'Alacant, 1996, p. 14).

Però vegem a partir d'aquest any les xifres d'atur registrat i comparem-les amb les provincials:

Taula 8
Atur registrat a la província d'Alacant i a la Marina Baixa

	Fi 1996	Fi 1997	Fi 1998	Fi 2001
Marina Baixa (milers de desocupats)	5,2	4,4	4,1	2,5
Província d'Alacant (milers de desocupats)	76	83,7	61,9	40,2
Percentatge comarcal sobre el total	6,8 %	5,2 %	6,6 %	6,3 %

Font: Generalitat valenciana, 1997 i 1999, i elaboració pròpia.

3. Aquesta és una dada que cal explicar, ja que està esbiaixada per la data en què és presa, la pitjor per a l'ocupació a la comarca. Més significativa podria ser una mitjana anual, que deixaria la xifra en 2.025 aturats registrats.

A la vista d'aquestes dades podem extraure algunes conclusions. En primer lloc, que durant la crisi de començaments dels noranta l'economia de la Marina Baixa, basada en el terciari turístic, va patir les mateixes conseqüències d'augment d'atur que la resta de la província, amb un ventall d'activitats econòmiques més diversificat, si bé la recuperació, almenys quant a llocs de treball, va ser molt millor; de tota manera, aquesta darrera afirmació no podem fer-la sense avisar del gran pes que els bons resultats en matèria d'ocupació de la ciutat de Benidorm van poder tenir sobre la resta de la comarca, on probablement la situació no va donar tant de peu a l'optimisme. En segon lloc, cal assenyalar que, almenys als darrers anys, les dades comarcals, encara que en evolució francament positiva, no tenen una importància fonamental considerades en el conjunt de la província, de manera que la millora en l'ocupació s'inclou dins la dinàmica provincial i no és adient almenys —amb les dades a la mà— buscar una causalitat especial i diferenciada en el descens de l'atur respecte de les causes que podem aportar per a la resta de la província d'Alacant.

Les activitats econòmiques que més es desenvolupen a la Marina Baixa, com ja s'ha assenyalat més amunt, són la construcció, l'hostaleria i restauració, el comerç al detall i, amb menys presència, el comerç a l'engròs i les activitats immobiliàries. D'aquesta manera, es detecta entre els demandants d'ocupació actius inscrits a l'atur que és en aquestes ocupacions que han desenvolupat la seva darrera feina, amb l'excepció de les activitats socials, en què la presència d'empreses no és majoritària, però on sí que podem veure un gran nombre de demandants d'ocupació que provenen d'aquest tipus d'activitats. D'aquesta manera, les dades ens indiquen que, encara que existeix una creació d'ocupació constant (almenys en el decurs dels darrers anys que s'han estudiat), en les ocupacions més comunes a la comarca realitzar una carrera laboral contínua és complicat, pel fet que un gran nombre de demandants d'ocupació provenen de les activitats majoritàries a la zona, cosa que indicaria la dificultat d'aconseguir estabilitat en un lloc de treball. I, a més, cal notar que

Taula 9
Demandants d'ocupació per sexe i edat

Edat	Homes	%	Dones	%	Total
25-29	321	38,3 %	517	61,62 %	838
30-34	296	32,1 %	625	67,8 %	921
TOTALS	617	35 %	1.142	65 %	1759

Font: Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002, i elaboració pròpia.

els demandants d'ocupació es concentren sobretot a la franja d'edat de 20 a 34 anys —especialment de 25 a 34— i que són dones en una proporció molt elevada. Vegeu la taula 9.

D'aquesta manera podem veure que el mercat laboral a la comarca de la Marina Baixa està dominat per activitats que ofereixen una baixa estabilitat laboral a aquells que les desenvolupen i especialment a les dones. I per acabar aquesta anàlisi veurem quines han estat les ocupacions que més s'han ofert a les dues oficines de l'INEM (actual Servei) de la comarca de la Marina Baixa: han estat, per aquest ordre, les de cambrer, cuiner, cambrer d'hostaleria, dependent de comerç, netejador, administratiu i obrer (Observatori Ocupacional d'Alacant, 2002). A aquestes activitats, cal afegir-hi, a més, l'oferta que a l'oficina de la Vila Joiosa hi va haver de treballadors a la indústria de la xocolata, oferta que es produeix de manera temporal cada any per a la campanya d'exportació de la principal empresa xocolatera de la ciutat. Totes les altres ocupacions, excepció feta de la d'obrer, són ocupacions en serveis susceptibles de patir les característiques d'inestabilitat que assenyalàvem més amunt.

4. Conclusions

En primer lloc, vull assenyalar que el treball precari comparteix moltes característiques amb el treball submergit, fet que s'estudiarà en un proper treball, i això és així tant respecte de les condicions en les quals es desenvolupa com pel que fa a qui el desenvolupa, com també quant als efectes que produeix en una economia o al mal desenvolupament que representa. Així, s'ha arribat a una situació de legalització de l'economia submergida que «ha resultat de les creixents relacions entre treball temporal i economia submergida. Açò ha suposat la introducció de noves legislacions en països com, per exemple, Espanya, on s'han institucionalitzat noves formes contractuals [...]. Aquesta flexibilització ha afegit una nova dimensió a la situació del treball, en permetre una gran llibertat a l'hora de contractar i, especialment, acomiadar ocupats amb contractes temporals» (Lemkow, 1991, p. 177); i és que hom assenyala, a parer meu encertadament, que «la multiplicació de les formes de precarietat laboral —treballs temporals, però també a temps parcial, autònoms, etc.— ha vingut a reproduir en bona mesura les condicions en les quals es desenvolupava el treball submergit, aproximant quan no pràcticament igualant ambdós mons quant a salaris, jornada, inestabilitat en l'ocupació, ritmes de treball, rebaixes de drets sindicals o despro-

tecció social» (Cano, 1998, p. 223). Dit d'una altra manera, «la política d'ocupació (degradada) seguida en els darrers anys ha servit en safata a les empreses la possibilitat d'obtenir treballadors més barats, més dòcils (a la força) i totalment acomodables a les circumstàncies de producció» (Torrelló, 1992, p. 20).

La precarietat, de la mateixa manera que la submersió, «crea i enforteix les seves regles. Laboralment les condicions de treball es deterioren i els salaris s'empobreixen, en el pla empresarial l'interès se situa en com ocultar més i millor, desincentivant el progrés tecnològic, la innovació i la inversió, que resulta pràcticament innecessària» (Ybarra, 1986, p. 102), i així, l'empresariat que no ofereix estabilitat al seu planter de treballadors opta per una via regressiva a l'hora de competir amb els mercats mundials, juga al benefici a curt termini i oblida que el veritable i perdurable desenvolupament ve per la via de la inversió.

La situació del País Valencià i de la província d'Alacant en particular no escapa a aquests trets; tant si parlem de les activitats industrials com de les activitats al terciari, la inestabilitat laboral i la retallada de les condicions de treball en són la tònica. Aturar-nos en l'estudi d'una comarca com la Marina Baixa és útil en la mesura que podem analitzar un territori on el desenvolupament econòmic es fonamenta sobretot en les activitats terciàries i on aquestes són el motor —en forma d'activitat turística i hostaleria— de la resta de l'estructura econòmica. La tipologia de les ofertes de treball generades en aquest context, i la seva qualitat i estabilitat, no responen a les necessitats i a les demandes d'una població que té dificultats per establir una carrera professional —tant més difícil segons el gènere i l'edat— amb perspectives de futur, factor que a la fi ha d'acabar afectant la mateixa estructura productiva i de consum de la comarca, disminuint molt la qualitat en els serveis que s'ofereixen i desmotivant una dinàmica de consum interna que pot ser fonamental per al manteniment del desenvolupament econòmic als nivells que avui tant agrada pregonar.

En definitiva, per acabar, s'ha d'entendre que la situació de precarietat laboral que avui patim és la culminació d'un procés que durant les darreres dues dècades ha anat restant capacitat al treballador per decidir sobre la feina que portava a terme. Aquest procés, la precarització, s'ha anat recolzant en les successives crisis econòmiques i ha estat una resposta dels governs davant les demandes empresarials de més flexibilitat i menys pes tributari vers la hisenda pública, com també de major llibertat a l'hora de controlar els seus recursos humans. La probable reducció del volum d'economia submergida —que no la seva eradicació com a manera de produir de mà-

xima precarietat— s'ha efectuat, no gràcies a una política d'enfortiment dels teixits productius i de millora del producte, sinó facilitant a l'empresari una sortida a la llum de la seva activitat i traspassant el cost de la ineficàcia empresarial des del capitalista fins al treballador, en tots els sectors.

Bibliografia

- ALALUF, M. (1992). «Empleo atípico y movimiento sindical en Bélgica: la precariedad de las estrategias». A: *El trabajo precario en la regulación del mercado laboral: Crecimiento del empleo atípico en Europa Occidental*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, p. 439-466.
- ALONSO, L. E. (1999). «La transformación de las bases sociales del conflicto laboral». A: *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, p. 347-374.
- BAYLOS, A. (1999). «La intervención normativa del Estado en las relaciones laborales colectivas». A: *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, p. 239-258.
- CABRER, B. (1995). «Modelación regional: una aplicación a la economía valenciana». *Documentos de Trabajo* [Universitat de València], núm. 95-13.
- CANO, E. (1997). *Canvi socioeconòmic i precarització laboral en el sistema capitalista*. València: Universitat de València. [Tesi doctoral]
- (1998). «La economía sumergida en el proceso de extensión del trabajo precario». A: *Economía sumergida, el estado de la cuestión en España*. Murcia: Secretaría General. UGT, p. 221-250.
- CONSELLERIA DE TREBALL I Afers Socials (1993). *Estudio sobre necesidades y posibilidades locales frente al marco comunitario europeo*. València: Conselleria de Treball i Afers Socials.
- DIPUTACIÓ D'ALACANT (1996). *Informe socioeconómico territorial de la provincia de Alicante: Marina Baja*. Alacant: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació.
- ETXEZARRETA, M. (1999). *About the concept of full employment: a limited survey*. Bellaterra: UAB.
- GARCÍA SERRANO, L. (1999). «Empleo y paro en España. Algunas cuestiones candentes». A: *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, p. 23-52.
- GENERALITAT VALENCIANA (1997). *Estadístiques d'Ocupació* [València: Conselleria d'Ocupació, Indústria i Comerç], núm. 100.
- (1999). *Estadístiques d'Ocupació* [València: Conselleria d'Ocupació, Indústria i Comerç], núm. 105.
- HERNÁNDEZ, C. (1995). *Regulación, flexibilidad y segmentación de los mercados de trabajo*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- IOE (1998). *Inmigración y trabajo: Trabajadores inmigrantes en el sector de la construcción*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- JIMÉNEZ, E. (1998). *Los nuevos yacimientos de empleo: Los retos de la creación de empleo desde el territorio*. Barcelona: Fundació CEREM.
- LEMKOW (1991). «The submerged economy, precarious employment and flexibilization». *Work and Welfare, Papers from the Second Karlstad Symposium on Work*, núm. 7, p. 175-178.
- (1999). *Atur juvenil i exclusió social*. Bellaterra: Departament de Sociologia. Universitat Autònoma de Barcelona. [Manuscrit; projecte YUSEDER LTSEER 1998-2000]
- LOPE, A. (1999). «La acción sindical en la empresa. Entre el desconcierto y la reacción». A: *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, p. 213-238.

- MARSHALL, A. (1992). «Secuelas del paro: El nuevo papel del trabajo temporal y del trabajo a tiempo parcial en la Europa Occidental». A: *El trabajo precario en la regulación del mercado laboral: Crecimiento del empleo atípico en Europa Occidental*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, p. 43-90.
- MARTÍN ARTILES, A. (1998). «Pactos sociales i política de empleo. El caso español». A: *Seminario Regional: Relaciones laborales y diálogo social en el Cono Sur*. Montevideo: Universidad Católica, p. 92-117.
- MEULDERS, D. (1992). «La emergencia del empleo atípico en la Comunidad Europea». A: *El trabajo precario en la regulación del mercado laboral: Crecimiento del empleo atípico en Europa Occidental*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, p. 313-360.
- MIGUÉLEZ, F. (1999). «Presente y futuro del sindicalismo en España». A: *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, p. 191-212.
- MINGIONE, E. (1994). *Las sociedades fragmentadas: Una sociología de la vida económica más allá del paradigma del mercado*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- MISSÉ, A. (1997). «El miratge de la reforma laboral». *Revista Econòmica de Catalunya*, núm. 33, p. 33-40.
- OBSERVATORI OCUPACIONAL D'ALACANT (2002). *Mercado de trabajo de la provincia de Alicante*. Alacant: INEM. [CD-ROM]
- PRIETO, C. (1999). «Crisis del empleo, crisis del orden social. A: *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, p. 529-548.
- RECIO, A. (1997a). *Trabajo, personas, mercados*. Barcelona: Icaria.
- (1997b). «Sindicatos y globalización económica». A: *¿Qué crisis?: Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Sant Sebastià: Canoa, p. 159-180.
- (1999). «La segmentación del mercado laboral en España». A: *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, p. 125-150.
- RUBERY, J. (1992). «Formas de trabajo precario en el Reino Unido». A: *El trabajo precario en la regulación del mercado laboral: Crecimiento del empleo atípico en Europa Occidental*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, p. 91-132.
- TEZANOS, J. F. (1992). «Transformaciones en la estructura de clases de la sociedad tecnológicamente avanzada». *El Socialismo del Futuro*, núm. 6, p. 62-84.
- TORNS, T. (1999a). «Las asalariadas, un mercado con género». A: *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI, p. 151-166.
- (1999b). «El acoso sexual en el mundo laboral, un indicador patriarcal». *Sociología del Trabajo*, núm. 36, p. 57-77.
- TORRELLÓ, A. (1992). *El mercado de trabajo valenciano: la consolidación de la precariedad*. València: FEOS.
- YBARRA, J. A. (1986). «La informalización industrial en la economía valenciana: un modelo para el subdesarrollo». *Revista de Treball*, núm. 2, p. 85-103.

